

DOI: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.73.58-68>

УДК 72.01

Вітченко Денис Миколайович,

кандидат архітектури, доцент кафедри будівництва, геотехніки і геомеханіки

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Vitchenko.D.M@nmu.one

<http://orcid.org/0000-0002-3766-6311>

НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ПАТЕРНІВ УКРАЇНСЬКОЇ САМОБУТНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ АРХІТЕКТУРНІЙ ШКОЛІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Анотація: у статті висвітлені особливості застосування патернів морфогенезу за напрямками української самобутності в Харківській архітектурній школі першої третини ХХ ст. в аспекті реабілітації пам'яток архітектури українського національно-романтичного напрямку.

Ключові слова: патерни української самобутності; творчий метод; прототип; новотвір.

Постановка проблеми. При повоєнному відновленні міст Сходу України об'єкти історичної архітектури, з чітко вираженою українською ідентичністю мають стати ідеологічними опорними точками історико-архітектурного середовища. Для науково обґрунтованої реабілітації архітектурних об'єктів цього напрямку необхідне розуміння закономірностей їхнього формотворення. Спадщина Харківської архітектурної школи посіла гідне місце в процесі становлення української архітектури. Саме тому важливо проаналізувати творчі підходи її представників першої третини ХХ ст., які вживали форми й прийоми українського традиційного зодчества. Вагомість об'єктів – носіїв патернів української самобутності для національної культури вимагає їх збереження й реабілітації. Питання достовірності відтворюваних втрачених елементів пам'ятки є одним із ключових питань реставрації. Відновлення втрачених елементів відбувається на базі достовірних й аргументованих наукових джерел. За відсутності історичних іконографічних джерел залишаються невизначеними й особливості реабілітації їх спадщини. Це потребує розробки спеціальних прийомів вирішення заявленої проблеми. За підґрунтя в розробленні таких прийомів у цій роботі пропонується застосувати поняття патернів української самобутності – як інструментів формотворення архітектурного об'єкта з ознаками української самобутності на основі структурних елементів традиційного прототипу. У цьому випадку – на базі спільних мистецьких

традицій архітекторів Харківської школи, які застосовували у своїй творчості патерни української самобутності [1, с.40; 2, с. 39].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення окремих аспектів результатів досліджень української самобутності в архітектурі: вираження ідентичності в архітектурі (Б.С. Черкес), еволюція уявлень про вияв української самобутності в архітектурі (О.Г. Молокін, М.П. Цапенко, О.О. Лебедев, В.Є. Ясієвич, В.В. Чепелик, Б.І. Божинський, Ю.В. Івашко, Т.І. Антошук) обґрунтування явища Харківської архітектурної школи (Н.П. Хороян); опрацювання творчих біографій її представників, які застосовували риси української самобутності, вивчення історії дослідження окремих об'єктів, – дає змогу дійти висновку про сучасну оцінку української національно-орієнтованої архітектурної спадщини Харківської школи першої третини ХХ ст. як явища романтизму, а розвиток етнокультурних особливостей в архітектурі, як пошук її національної ідентичності [1, с. 40; 3, с 30-44].

Незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень у цій сфері, на сьогодні не достатньо вивчено процеси формотворення архітектурного об'єкта з ознаками української самобутності, їх види й особливості в спадщині представників Харківської архітектурної школи.

Дослідження спирається на концепцію історизму в архітектурі С.М. Лінди, в рамках якої національний романтизм розглядається як частина підсистеми історизм, що виступає паралельним потоком до явища стилю.

Як розвиток досліджень С.М. Лінди в цій роботі були прийняті такі визначення. Патерни української самобутності розглядаються як інструменти формотворення архітектурного об'єкта з ознаками української самобутності, що включають патерни форми і патерни морфогенезу. Патерни форми – узагальнена упізнавана модель (шаблон) реальних архітектурних об'єктів певного типу, що має структурні рівні (об'єм, елементи, деталі), які відповідають рівням візуального сприйняття будівлі. Патерни форми є результатом усталеного в традиційній культурі вирішення завдань формоутворення, які відповідають функціональним потребам і матеріалізуються в будівлях за допомогою різних конструктивних схем в різних будівельних матеріалах. Патерн морфогенезу – послідовність дій залучення елементів структурних рівнів для формування новотвору. Новотвір – новий архітектурний об'єкт, що є кінцевим результатом залучення патернів форми прототипу за допомогою патернів морфогенезу [1, с. 40].

Мета публікації. Висвітлити особливості застосування патернів морфогенезу за напрямками української самобутності в Харківській архітектурній школі в аспекті реабілітації пам'яток архітектури українського національно-романтичного напрямку.

Основна частина. Вивчення творчості представників Харківської архітектурної школи першої третини ХХ ст. розкрило результати застосування різних видів патернів морфогенезу в ході створення новотворів з ознаками української самобутності. За цією ознакою виділено два періоди розвитку самобутньої української архітектури в діяльності представників Харківської архітектурної школи, розділені періодом Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. – події, що докорінно змінила політичну, соціально-економічну й соціокультурну ситуацію в Україні.

- у хронологічних межах розвитку Харківської архітектурної школи в 1902–1917 рр. (Україна в складі Російської імперії),

- у хронологічних межах розвитку Харківської архітектурної школи в 1919–1934 рр. (українські території в складі УСРР).

Ці два періоди кардинально різнилися ідеологією й характером суспільно-економічних відносин. Саме вони значною мірою і обумовлювали особливості застосування патернів морфогенезу та їх результатів для трьох виділених дослідженням напрямів застосування української самобутності.

У перший період (1902–1917 рр.) творчість архітекторів розвивається в загальному річищі національно-романтичних архітектурних тенденцій європейської архітектури цього періоду (творчість фінських архітекторів – Г.-Е. Гезелліуса, А. Ліндгрена, Г.-Е. Саарінена; польських – С. Віткевича, Й. Войцеховського, С. Одживольського; чеських – Я. Котери, Л. Тракала; словацького – Д. Юркевіча; угорського – І. Медьйоші та ін.).

Відносна й нетривала лібералізація суспільного життя в Російській імперії на тлі революційних подій 1905 р. посприяла легальному існуванню в м. Харкові українських громадських об'єднань, росту української національної самосвідомості.

У часових межах цього періоду до першого напрямку віднесено спадщину В.Г. Кричевського – родоначальника застосування патернів української самобутності серед представників Харківської архітектурної школи та архітекторів – членів українського архітектурно-художнього відділу Харківського літературно-художнього гуртка 1912–1918 рр. (В.К. Жуков, О.І. Линник, Є.Н. Сердюк, С.П. Тимошенко, В.К. Троценко). Їхні твори характеризувались застосуванням таких патернів морфогенезу, як «трансформація» (проект будівлі бібліотеки в м. Лебедин (1914) авторства В.Г. Кричевського, житловий будинок на вул. Плеханівській, 29, у м. Харкові (1914) авторства С.П. Тимошенка), «конгрегація» («об'єднання») (будівля Полтавського земства (1909) авторства В.Г. Кричевського, будинок І.Х. Бойка на вул. Мироносицькій, 44 у м. Харкові (1913) авторства С.П. Тимошенка, головна будівля Харківської селекційної станції (1913) авторства Є.Н. Сердюка),

«інтеграція» (будівля Художнього училища в м. Харкові (1912) авторства К.М. Жукова, прибуткового п'ятиповерхового будинку М.П. Попова на вул. Полтавський шлях, 46 у м. Харкові (1912)) (Рис. 1).

Застосування патернів української самобутності у творчості харківських митців першого напрямку обумовлене бажанням утвердити національну ідентичність в архітектурі засобами архітектоніки, пластики, декору й синтезу мистецтв, властивим національно-романтичним тенденціям цього періоду. Це засвідчують полемічні статті в пресі щодо проєктування й зведення програмних архітектурних творів з рисами української самобутності цього періоду: Будинку Полтавського губернського земства (1903–1909) та будівлі Харківського художнього училища (1913), участь архітекторів у культурних, громадських і політичних об'єднаннях українського спрямування, теоретичні й полемічні праці архітекторів В.Г. Кричевського й К.М. Жукова у тогочасній періодичній пресі.

До другого напрямку належить архітектурна спадщина Б.М. Корнєєнка 1910-х рр. Застосування ним патерну морфогенезу «запозичення» визначено як наслідування тенденцій української самобутності на вимогу замовника. Елементи українських патернів форми дзвіниці (наріжне баштове завершення) та кам'яниці (барокові фронти) у будівлі готелю «Імперіал» 1912 р. (у 1920-ті рр. «Селянський будинок») на Павлівському майдані, 4 у м. Харкові залучені для формування тематичного антуражу погруддя Т.Г. Шевченка в ніші щипця центрального ризаліту, ідея розміщення якого виникла вже під час зведення будинку. Встановлення бюсту Т.Г. Шевченка пов'язане з ушануванням у Харкові 1911 р. пам'яті поета в ознаменування 50-ї річниці від дня його смерті. Міська управа ухвалила постанову щодо збору коштів на встановлення погруддя поета 1914 р. Заборона на святкування 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка у березні 1914 р. і початок Першої світової війни завадили встановленню пам'ятника. Компромісним вирішенням цього питання стало розміщення скульптури на фасаді будівлі [4, с. 13], що й обумовило залучення українських елементів (Рис. 2).

Взірцем третього напрямку є типовий проєкт церкви 1910-х рр. (архітектор В.М. Покровський). Тут у результаті використання патерну морфогенезу «запозичення» був адаптований об'єм будівлі «неоросійської» стилістики до місцевого контексту. Аналіз творчої біографії В.М. Покровського загалом свідчить про те, що звернення архітектора до українських традиційних взірців не характерне для його творчості [140].

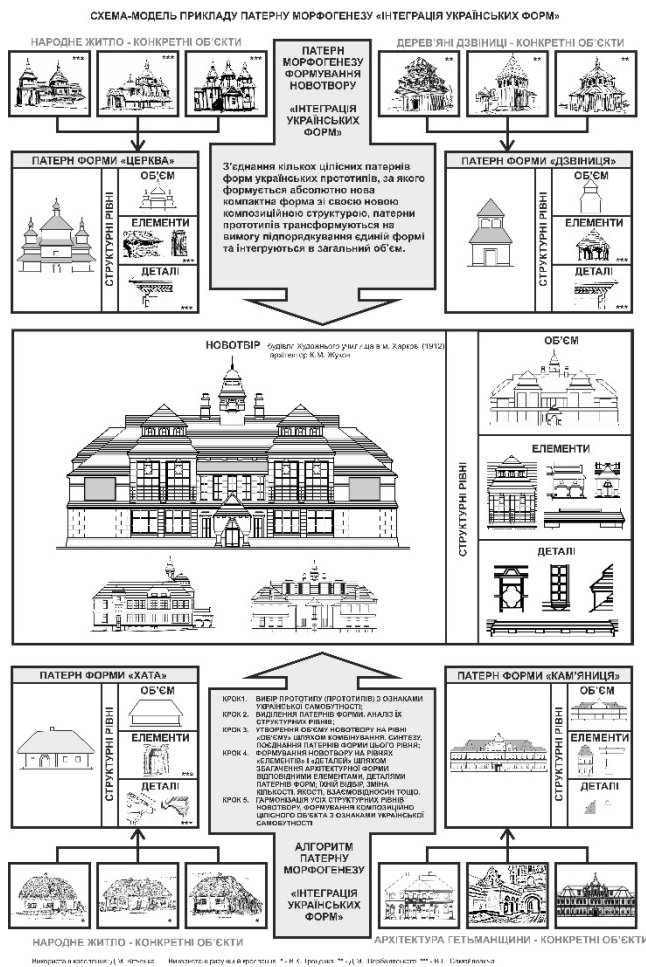

Рис. 1 Схема модель патерну морфогенезу
«інтеграція українських форм».

Автор Д.М. Вітченко

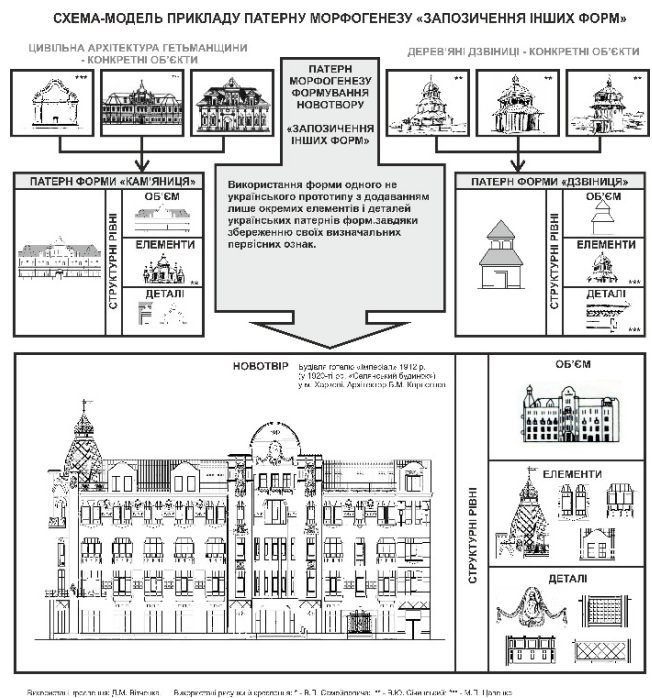

Рис. 2 Схема модель патерну морфогенезу
«Запозичення інших форм».

Автор Д.М. Вітченко

Застосування патерну «запозичення» українських елементів В.М. Покровським відображає поширений на початку XX ст. погляд на українську традиційну архітектуру як один із регіональних варіантів російської архітектури та референт для новотворів «неоросійського» стилю. Зокрема, спроби поєднання російських і українських барокових форм на початку XX ст. відбувалися з прагнення архітекторів стилізувати в новотворах образи храмів часів Київської Русі, що набули під час ремонтів і перебудов XVII–XVIII ст. рис українського бароко. Як приклад можна навести Покровську церкву в с. Жукля Чернігівської області (1913) авторства А.Є. Білогруда й конкурсні проєкти санкт-петербурзьких архітекторів храму при станції Шухтаново Північно-Донецької залізниці (1916) [3, с. 137-138].

У часових межах другого періоду пошуки української самобутності в умовах УСРР відбувались під впливом зміни зумовлених ідеологічними настановами стильових уподобань від історизму до модернізму. У 1920-х – 1934 рр. архітектура УСРР розвивалася в умовах змагання двох напрямів:

традиційного і новаторського. У цей період архітектори переважно використовували патерни морфогенезу «запозичення» (проект музею М.М. Коцюбинського в м. Чернігові авторства В.К. Троценка, житловий будинок на вул. Чернишевській, 88 у м. Харкові авторства С.В. Григор'єва). Поєднання у собі рис функціональної доцільності, оригінальності й зв'язку з традицією дістало найяскравіше відображення в застосуванні патернів форм «хата», «клуня» та «дзвіниця» патерном морфогенезу «інтеграція». Архітектори застосовували елементи українських патернів форм на стильовому тлі ар-деко. Нові засоби художньої виразності пі час запозичення елементів українських патернів форм наближали їх витвори до архітектури авангарду (конкурсний проект музею М.М. Коцюбинського у Чернігові 1926 р., арх. В.К. Троценко). Новаторські риси проявилися у функціональному зонуванні, оптимальних пропорціях приміщень. Засоби художньої виразності, близькі за характером до англійських будинків-котеджів, застосовували й українські патерни форми хати патерном трансформації (котеджі робітничих селищ В.К. Троценка 1920-х рр.).

Найяскравіше прагнення до новаторства з одночасним врахуванням особливостей українського зодчества виражене в проєктах В.К. Троценка. У його поглядах відбито розуміння інтернаціональних прийомів та необхідності застосування функціонально доцільних форм. З позицій порівняльного аналізу народного зодчества В.К. Троценко відстоював спільність особливостей в архітектурі різних регіонів, які перебувають у схожих природно-кліматичних умовах. На думку архітектора, за наявності аналогічних будівельних матеріалів «логіка підказувала однаковий характер і стиль архітектурних форм» [7, с. 11].

С.В. Григор'єв, К.М. Жуков, Ф.М. Мазуленко, П.З. Крупко, В.К. Троценко свідомо прагнули за вимог раціональної ощадливості й конструктивної доцільності надати своїм творінням чіткої національної належності. Ця група митців застосувала патерни української самобутності як інструмент формування українського національного архітектурного стилю, і їх спадщину представлено у першому напрямі. Підтвердженням цього є участь названих архітекторів в архітектурній секції Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). Члени архітектурної секції АХЧУ не тільки проєктували будівлі в національно-своєрідних формах, а й передавали свій творчий досвід студентській молоді, брали участь у мистецьких виставках [6, с. 40].

Водночас у першій половині 1920-х рр. застосування патернів української самобутності («конгрегація» і «запозичення») у творчості О.М. Бекетова (проект гуртожитку для робітників Донбасу) та В.А. Естровича (Будинок «Червоний банківець» на вул. Алчевських, 6 у м. Харкові) мало спорадичний нетривалий характер, загалом нетиповий для творчих уподобань майстрів як їхня відповідь на вимоги суспільного замовлення в тогочасних соціокультурних реаліях УСРР.

О.М. Бекетов і В.А. Естрович як вихованці й шанувальники Петербурзької архітектурної школи з 1920 р. об'єднували своїх однодумців у «Діловому клубі» м. Харкова [156, с. 39] і після зміни ідеологічних векторів в архітектурі СРСР природно повернулись до своїх академічних уподобань. Тому спадщину цих архітекторів представлено в другому напрямі (Рис. 3).

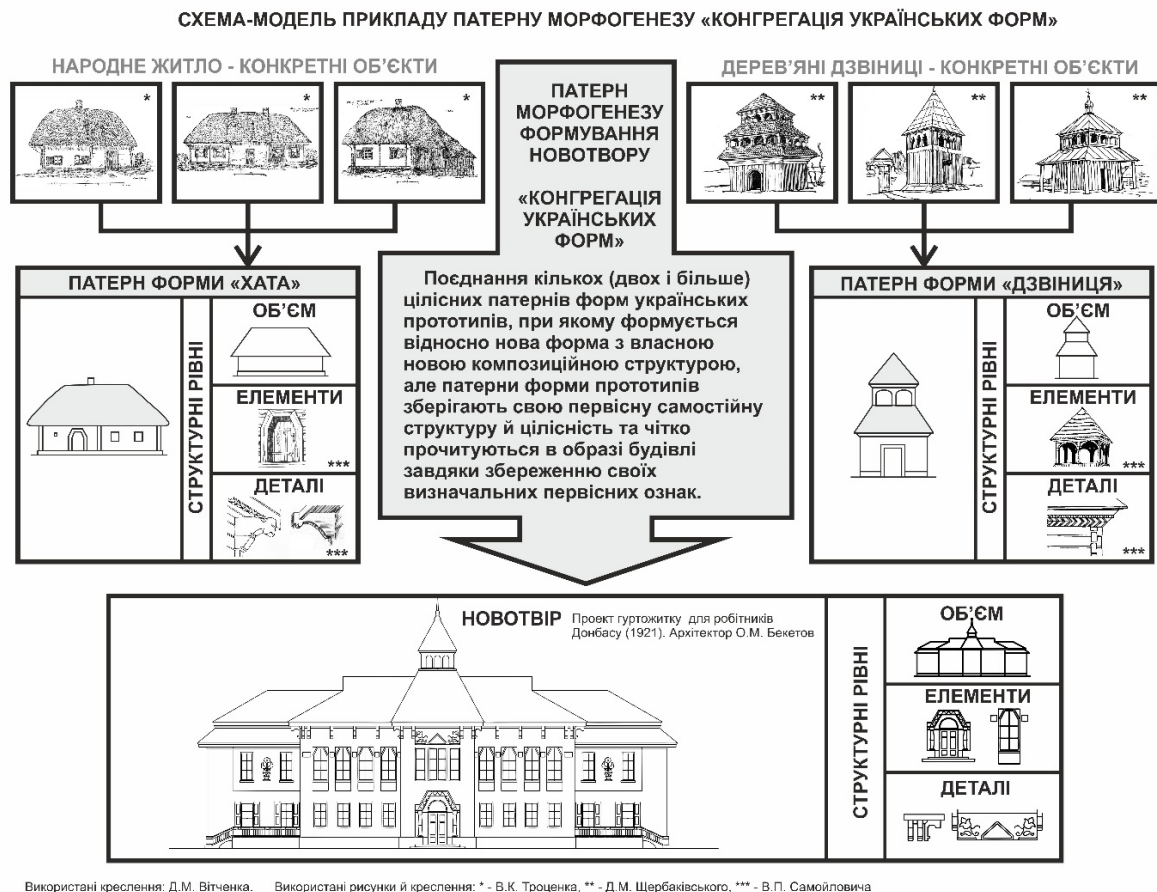

Рис. 3 Схема модель патерну морфогенезу «Конгрегація (об'єднання) українських форм».

Автор Д.М. Вітченко

Висновки. Виділено два періоди розвитку самобутньої української архітектури в межах Харківської архітектурної школи 1902–1917 рр. та 1918–1934 рр., які різняться ідеологією й характером суспільно-економічних відносин, що й обумовлювало особливості застосування патернів морфогенезу та їх результатів для трьох напрямів застосування української самобутності.

У часових межах першого періоду до першого напрямку віднесено спадщину В.Г. Кричевського та архітекторів – членів українського архітектурно-художнього відділу Харківського літературно-художнього гуртка (В.К. Жуков, Є.Н. Сердюк, С.П. Тимошенко та ін.). Їхні твори характеризувались застосуванням таких патернів морфогенезу, як «трансформація», «конгрегація», «інтеграція».

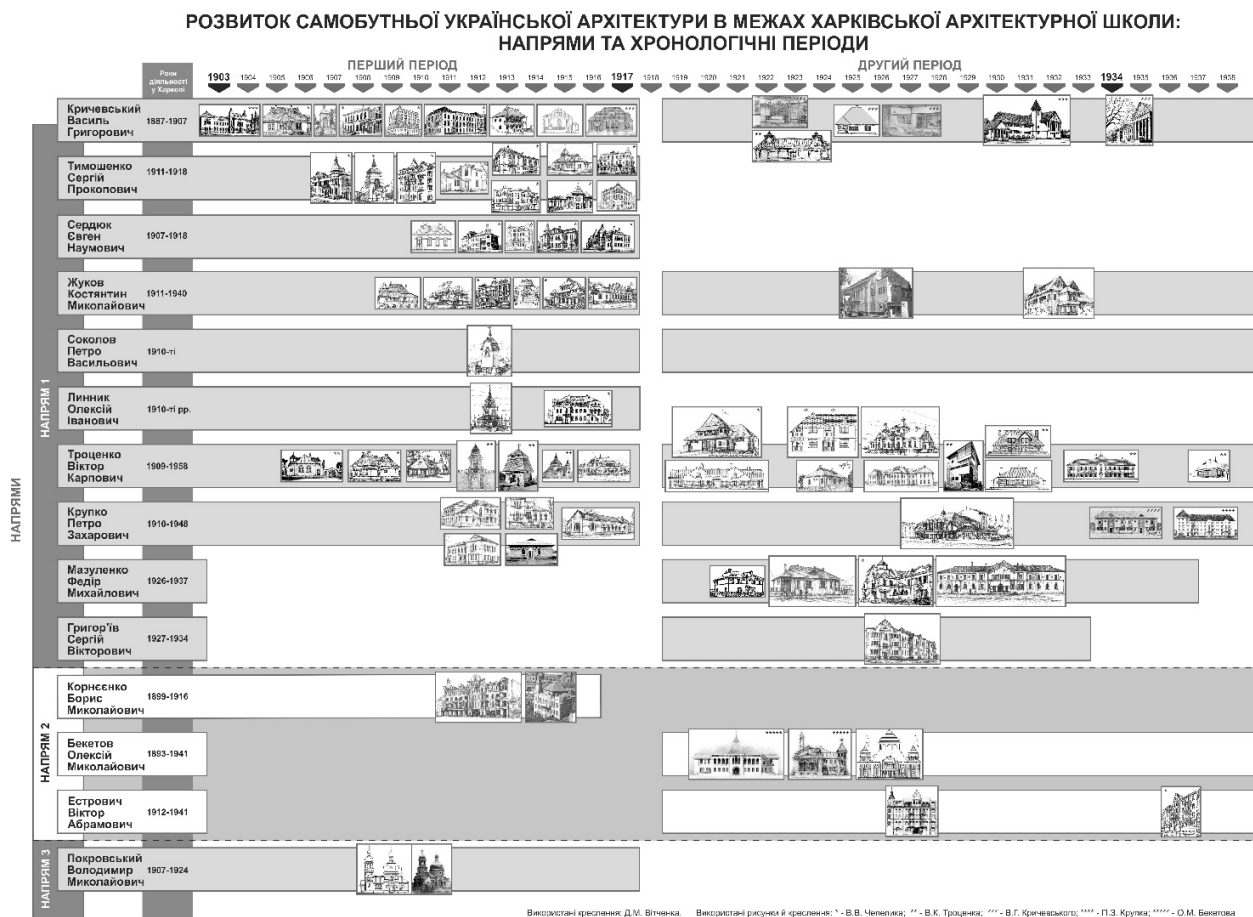

Рис. 4 Розвиток самобутньої української архітектури в межах Харківської архітектурної школи: напрями та хронологічні періоди. Автор Д.М. Вітченко

До другого напрямку віднесено архітектурну спадщину Б.М. Корнєєнка 1910-х рр. Застосування ним патерну морфогенезу «запозичення» визначено як наслідування тенденцій української самобутності на вимогу замовника. Взірцем третього напрямку є типовий проєкт церкви 1910-х рр. (арх. В.М. Покровський). Тут унаслідок використання патерну морфогенезу «запозичення» був адаптований об'єм будівлі «неоросійської» стилістики до місцевого контексту.

У часових межах другого періоду пошуки української самобутності відбувались під впливом зміни стильових уподобань від історизму до модернізму. У цей період архітектори переважно використовували патерни морфогенезу «запозичення» та «інтеграція» на стильовому тлі ар-деко. Перша група митців (С.В. Григор'єв, К.М. Жуков, Ф.М. Мазуленко, П.З. Крупко, В.К. Троценка) застосувала патерни української самобутності як інструмент формування національного архітектурного стилю. Друга група (О.М. Бекетов, В.А. Естрович) застосовувала ці патерни спорадично, на вимогу суспільного замовлення в тогочасних соціокультурних реаліях України (Рис. 4).

Список літератури

1. Вітченко Д. Патерни української самобутності в спадщині Харківської архітектурної школи першої третини ХХ ст.: джерела й особливості реабілітації. *Матеріали VI міжнародна конференція «Архітектура історичного Києва. Історія – Теорія – Практика»*. Київ: КНУБА, 2020. С. 40-41.
2. Вітченко Д. Особливості реабілітації спадщини харківської архітектурної школи першої третини ХХ ст. з патернами української самобутності. *Інноваційні технології в архітектурі і дизайні: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*. Харків: ХНУБА, 2021. С. 39.
3. Вітченко Д.М. Патерни української самобутності в спадщині Харківської архітектурної школи першої третини ХХ ст.: джерела й особливості реабілітації. Дис. ... кандидата архітектури: 18.00.01. Харків: 2019. 362 с.
4. Вітченко Д. М. Пам'ятка архітектури та містобудування місцевого значення, охоронний номер 323, «Адмінбудівля» (адреса: м. Харків, майдан Павлівський, 4): іст.-архіт. довідка. Архів Відділу охорони пам'яток архітектури Департаменту містобудування та архітектури Харківської облдержадміністрації. Харків, 2018. Арк. 47.
5. Кондратьєва О. В. Архітектор-художник В. М. Покровський – homo universalis початку ХХ століття. Літопис. Частина І. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, 2018. Вип. 52. С. 62–70.
6. Лебедєв Г. О. Українська архітектура 1920-х – початку 1930-х років: (основні тенденції розвитку): дис. ... канд. мистецтвознавства. К., 1968. 294 с.
7. Троценко В. К. До питання про національні форми в архітектурі. *Архітектура Радянської України*. 1939. № 10. С. 7–11.

References

1. Vitchenko, D. (2020). Patterns of Ukrainian identity in the heritage of the Kharkiv architectural school of the first third of the 20th century: Sources and features of rehabilitation. Proceedings of the VI International Conference "Architecture of Historical Kyiv. History – Theory – Practice", 40–41. Kyiv: KNUCA. (in Ukrainian).
2. Vitchenko, D. (2021). Features of rehabilitation of the heritage of the Kharkiv architectural school of the first third of the 20th century with patterns of Ukrainian identity. Innovative technologies in architecture and design: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference, 39. Kharkiv: KhNUBA. (in Ukrainian).
3. Vitchenko, D. M. (2019). Patterns of Ukrainian identity in the heritage of the Kharkiv architectural school of the first third of the 20th century: Sources and features of rehabilitation (Candidate's thesis, specialty 18.00.01). Kharkiv. 362 p. (in Ukrainian).

4. Vitchenko, D. M. (2018). Architectural and urban planning monument of local significance, protection number 323, “Administrative building” (address: Kharkiv, Pavlivskyi Square, 4): Historical and architectural reference. Archive of the Department for the Protection of Architectural Monuments of the Department of Urban Planning and Architecture of the Kharkiv Regional State Administration. Kharkiv. 47 sheets. (in Ukrainian).
5. Kondratieva, O. V. (2018). Architect-artist V. M. Pokrovskyi – homo universalis of the early 20th century. Litopys. Part I. Current Problems of Architecture and Urban Planning, (52), 62–70. (in Ukrainian).
6. Lebedev, H. O. (1968). Ukrainian architecture of the 1920s – early 1930s: Main development trends (Candidate’s thesis). Kyiv. 294 p. (in Ukrainian).
7. Trotsenko, V. K. (1939). On the issue of national forms in architecture. Architecture of Soviet Ukraine, (10), 7–11. (in Ukrainian).

Abstract

Denys Vitchenko, Candidate of Architecture, Associate Professor of the Department of Construction, Geotechnics and Geomechanics, Dnipro University of Technology.

Directions of using patterns of Ukrainian identity in the Kharkiv architectural school of the 1st third of the 20th century

The article highlights the features of the application of morphogenesis patterns in the areas of Ukrainian identity in the Kharkiv architectural school. During the post-war reconstruction of cities in Eastern Ukraine, objects of historical architecture with a clearly expressed Ukrainian identity should become ideological reference points of the historical and architectural environment. For scientifically based rehabilitation of architectural objects of this direction, an understanding of the regularities of their formation is necessary. The following terms were adopted in this work: Patterns of Ukrainian identity are considered as tools for forming an architectural object with signs of Ukrainian identity, which include patterns of form and patterns of morphogenesis. Patterns of form are a generalized recognizable model (template) of real architectural objects of a certain type, which has structural levels (volume, elements, details) that correspond to the levels of visual perception of the building. Patterns of form are the result of the solution of the tasks of form formation established in traditional culture, which meet functional needs and are materialized in buildings using various constructive schemes in different building materials. Morphogenesis pattern is a sequence of actions involving elements of structural levels to form a new creation. A new creation is a new architectural object, which is the final result of involving patterns of the prototype form using patterns of morphogenesis. Two periods of development

of original Ukrainian architecture within the framework of the Kharkiv architectural school are distinguished: 1902–1917 and 1918–1934, which differ in ideology and the nature of socio-economic relations, which determined the peculiarities of the application of morphogenesis patterns and their results for the three directions of application of Ukrainian identity. These two periods were radically different in ideology and the nature of socio-economic relations. They largely determined the features of the application of morphogenesis patterns and their results for the three areas of application of Ukrainian identity highlighted by the study. In the first period (1902–1917), the creativity of architects develops in the general context of national-romantic architectural trends of European architecture of this period. The use of patterns of Ukrainian identity in the work of Kharkiv artists of the first direction is due to both the desire to establish national identity in architecture by means of architectonics, plastic, decor and synthesis of arts, inherent in the national-romantic trends of this period, and the imitation of the trends of Ukrainian identity at the request of the customer. A separate direction was the use of Ukrainian traditional architecture as a reference for new works of the "neo-Russian" style in the projects of typical churches authored by V. M. Pokrovsky. Within the time frame of the second period, the search for Ukrainian identity in the conditions of the Ukrainian SSR took place under the influence of a change in style preferences from historicism to modernism, determined by ideological guidelines.

Keywords: patterns of Ukrainian identity; prototype; creative method; new architectural formation.